

اوضاع دینی - مذهبی داغستان با تاکید بر مذهب تشیع

ناصر باقری بیدهندی^۱

بهر روز پاتخو لایو^۲

چکیده

داغستان یکی از جمهوری‌های خودمختار فدراسیون روسیه است که از نژادهای مختلف قفقازی تشکیل شده و از نظر استراتژیکی و ژئوپولیتیکی نیز بسیار حائز اهمیت است. از آنجایی که پیشینه‌ی جمعیت آن مسلمان اند، لازم است از لحاظ مطالعات ادیان و فرقه‌شناسی مورد توجه بیشتری قرار بگیرد. ورود اسلام به داغستان در دهه‌های نخست هجری اتفاق افتاد. دولت صفوی نیز در ترویج تشیع در این منطقه نقشی به سزا ایفا کرد. علیرغم تسلط طولانی مدت کمونیست‌ها بر داغستان، شیعیان آن دیار علاوه بر حفظ آداب و رسوم شیعی خود، توانستند با زندگی مسالمت آمیز در بین دیگر فرقه‌ها، بر فرهنگ و تمدن دیگران نیز تأثیر بگذارند. چنانچه بسیاری از جلوه‌های تشیع را - از آداب و رسوم و هنر و معماری و غیره - در شهر دربند می‌توان یافت. این نوشتار با تحقیق میدانی و کتابخانه‌ای ضمن آشنا ساختن شیعیان داغستان، به بررسی اوضاع دینی و مذهبی آن خطه می‌پردازد.

واژگان کلیدی

داغستان، قفقاز، شیعیان دربند، دین، مذهب

۱. استادیار جامعه المصطفی العالمیه

۲. دانش پژوه کارشناسی ارشد تاریخ ادیان ابراهیمی، جامعه المصطفی العالمیه.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۱

درآمد

اوضاع دینی - مذهبی در همه‌ی زمان‌ها، از مهم-ترین معیارهای تعیین‌کننده‌ی اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هر کشوری است. بدون توجه به انگیزه‌های دینی - مذهبی و شناخت واقعیت‌های موجود، نمی‌توان فهم درست و مناسبی از تاریخ پر فراز و نشیب کشوری داشت که بیشتر تحولات تاریخی آن بر اساس مسایل دینی و مذهبی شکل گرفته است. بنابراین مبنای پژوهش حاضر، اوضاع دینی - مذهبی داغستان را بررسی می‌کند.

داغستان از ترکیب اسم «داغ» - که در زبان‌های ترکی به معنای کوه است - و پسوند «ستان» (فرهنگ لغت معین، کلمه‌ستان) - که در زبان‌های ایرانی به معنای «جای یا سرزمین» است، پدید آمده است. (Абу Мухаммад Ахмад Ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний) بنابراین داغستان به معنای کشور کوهی است. این سرزمین که در شرق قفقاز و ساحل غربی دریای خزر واقع شده از اهمیت ژئوپلیتیکی خاصی برخوردار است. لذا همواره پیشینه‌ی پرفراز و نشیبی داشته که می‌توان ریشه‌ی آن را در تحولات دینی و مذهبی جست. داغستان یکی از جمهوری‌های وابسته به روسیه می‌باشد که تعداد قابل توجهی از مسلمانان و شهرهای مسلمان نشین را در خود جای داده و البته از این تعداد، برخی از مراکز مهم شیعی نیز در این جمهوری قرار گرفته است، بر همین اساس، نوشتار حاضر اوضاع دینی و مذهبی این کشور را با تکیه بر مذهب تشیع مورد بررسی قرار می‌دهد.

ورود اسلام به قفقاز و داغستان

قفقاز را می‌توان به دو قسمت فرضی تقسیم کرد؛ شمالی و جنوبی. قفقاز شمالی با واقع شدن در شمال کوه‌های بزرگ قفقاز و جنوب غربی روسیه از هفت جمهوری و دو ولایت تشکیل شده که از شرق عبارت‌اند از جمهوری‌های داغستان، چچن، اینگوش، اوستیای شمالی، کاباردینو - بالکاریا، کراچای - چرکس و آدیغه و همچنین ولایت‌های کراسنودار و استاوروپل.

این منطقه یک ششم از کل تولیدات کشاورزی روسیه را با داشتن ۱۲٪ از جمعیت این کشور داراست. وجود نفت و گاز، محسوب شدن در کریدور شمال به جنوب، داشتن بنادر مناسب و قرار

گرفتن در کنار دو دریای سیاه و خزر، از دیگر خصوصیات ژئوپلیتیکی این منطقه است. تنوع فرهنگی و اجتماعی از جمله پراکندگی قومی از نژاد آلتایی، هند و اروپایی و قفقازی، تنوع زبانی با بیش از ۶۰ گونه زبان شناخته شده، شاخه های دینی با دارا بودن گوناگونی مذهبی از اسلام حنفی، شافعی و شیعی، یهودیت، مسیحیت ارتودکس شرقی، گریگوری و کاتولیک، بودیسم، ادیان یکتاپرستی باستانی مانند یزیچنیک و ادیان یا باورهای خرافی یا به تعبیر بومی بت پرستی، پیچیدگی های سیاسی و اجتماعی منطقه را نشان می دهد. (Survey ۲۰۱۲ ۱۲۰۱۲ (Maps. "Ogonek", № ۳۴ (۵۲۴۳), ۲۷/۰۸/۲۰۱۲. Retrieved ۲۴-۰۹-۲۰۱۲.

داغستان در قفقاز شمالی یکی از متنوع ترین پراکنشهای قومی را داراست؛ بدین سان که با داشتن حدود دو میلیون و دوصد هزار نفر جمعیت، ۳۰ گونه ی قومی در آن ساکن اند که از جمله مهمترین آنها عبارتند از آوارها، دارگین ها، لزگین ها، لاک ها، کومیک ها، آذری ها، تات ها. اسلام در این منطقه رنگ و بوی قوی تری نسبت به سایر مناطق قفقاز دارد و وجود مساجد متعددی که در سالیان اخیر ساخته شده، نشانه ای بارز از آن است. در قرن هفتم، اسلام از بخش قفقاز شرقی در این منطقه گسترش یافت و در اوایل قرن دوازدهم، حکومت مسلمانان در این منطقه آغاز شد. در قرن پانزدهم، اسلام در داغستان با وسعت بیشتری گسترش یافت. (رخماتولایوویچ، ص ۳) مردم داغستان اسلام را به شمال قفقاز نیز گسترش دادند. اکنون ۹۶٪ جمعیت داغستان معتقد به اسلام هستند که ۹۵٪ آنان سنی و ۱٪ شیعه هستند. ۴٪ کل جمعیت را مسیحیان تشکیل می دهند و جمعیت روس های داغستان از شیعیان کمتر است .

داغستان را باید شمالی ترین ناحیه از ایران فرهنگی و جهان ایرانی دانست که نخستین فتوحات اسلامی نیز در آن رخ داد. در مورد مسائل امنیتی که در آنجا به راحتی قابل مشاهده است، باید به تعارضات قومی اشاره کرد که معمولاً با پرسیدن یک سؤال درباره ی قوم همجوار نمود پیدا می کند.

اختلاف دارگین ها و آوارها برای کسب قدرت، ریشه در این تعارضات تاریخی دارد. بازرسی ها و حضور پر رنگ نیروهای انتظامی در خیابان ها و اطراف شهرها، محدودیت های عبور و مرور در مرزهای هر یک از جمهوری ها، از تدابیر امنیتی در قفقاز شمالی محسوب می شود که در داغستان

نیز نمود چشمگیری دارد.

از نکات قابل توجه در این دیار باید به فراوانی میراث ایرانی و همچنین ایران دوستی مردم منطقه اشاره کرد. آثار مسجد خامنه (ایرانیان) و قبرستان قدیمی شهر ماخاچکالا پایتخت داغستان، از یادمان های وجود ایرانیان در ۲۰۰ سال اخیر است. شهر دربند- یادمان ایرانیان - شکوهی وصف ناپذیر دارد که هر ایرانی را به اشک شوق وامی دارد. گویی آدمی در وطن در شهر گور فارس یا تخت سلیمان آذربایجان قدم می نهد. مسجد ایرانیان و مردم ایرانی که به آذری سخن می گویند، همه یادگار وطن است. نارین قلعه (نارین کالا) قلعه‌ی دوره‌ی ساسانی که تا قرون متأخر نیز از آن استفاده می شد، نگین جنوب روسیه و تنها اثر ثبت شده از قفقاز در یونسکو است. در این قلعه آثار فراوانی از ایرانیان و بومیان ساکن، موجود است که پرداختن به آن ضرورتی ندارد.

فتح شهر دربند مهمترین شهر شیعیان داغستان

نفوذ اسلام در قفقاز با فتوح مسلمانان آغاز شد. در ۲۲ق/۶۴۳م عبدالرحمان بن ربیع به دربند (دیار باب) رسید. شهر براز فرمانروای ایرانی آن ناحیه امان خواست. سراقه بن عمر ماجرا را طی نامه ای به خلیفه ی دوم نوشت و عمر بن خطاب او را امان داد (طبری، ۴/ ۱۵۵)

زمانی که خلافت به عثمان رسید وی از معاویه که حاکم شام و جزیره بود خواست که امور فتح در این منطقه را پی بگیرد، وی سلمان بن ربیع باهلی را به ارمنستان فرستاد. او با پادشاه شروان، دیگر ملوک آن سامان، مردم مسقط، شابران و شهر باب صلح کرد (ابن اثیر، ۳/ ۸۵-۸۶) در ۳۰ق، حذیفه از جنگ ری به یاری عبدالرحمان بن ربیع به باب رفت در ۳۲، عثمان به سعیدبن عاص دستور داد، تا سلمان بن ربیع را بر سرحدات باب بگمارد و به جنگ بلنجر بفرستد. (امری شیخ سعیدف، ص ۶۶)

در ۱۰۴ق، در زمان خلافت یزیدبن عبدالملک، خزرها باب الابواب را تصرف کردند. پس از آن جراح بن عبدالله حکمی باب را فتح کرد و بر خزرها پیروز شد. در ۱۱۴ق، مسلمة بن عبدالملک باب الابواب را به پادگان جنگی تبدیل کرد. مسلمة بن عبدالملک، ۰۰۰، ۲۴ تن سپاه شامی را در باب مستقر کرد. این سپاه از اعراب دمشق، حمص، مردم شام و جزیره بود. از آن هنگام به بعد اعراب در آنجا ساکن شدند. (همان، ۸۷-۸۸)

در ۲۵۵ق، در زمان مهتدی، گروهی از موالی بنی سلیم به منطقه ی مرزی باب آمدند و یکی از آنان به نام هاشم بن سراقه به امارت باب رسید و حکومت هاشمیان باب را پایه‌ریزی کرد. به نوشته‌ی مسعودی، در قرن چهارم، یکی از مسلمانان به نام محمد بن یزید که خاندان او از زمان مسلمة بن عبدالملک در باب، سکونت اختیار کرده بودند و نیای خود را به هشام می‌رسانید، بالقب شروانشاه در باب حکومت می‌کرد. در ۳۴۲ هنگامی که سالار مرزبان بن محمد بر آذربایجان فرمان می‌راند گروهی در باب الابواب بر مرزبان قیام کردند و مرزبان به جنگ آنان شتافت. در ۳۴۴، سراسر مناطق باب و شروان در تسلط مرزبان بن محمد سالار (سالار) بود. در ۳۵۷ سالار ابراهیم بن مرزبان در لشکرکشی به شروان، پیرامون باب را غارت کرد. در ۴۶۰ سلطان الب ارسلان سلجوقی وقتی به آذربایجان رسید، پرده‌دار خود شاورتکین را با سپاهی به باب فرستاد و او اغلب بن علی، امیر باب را که نزد شروانشاه زندانی بود آزاد کرد و باز به حکومت آنجا گماشت. دو سال بعد در ۴۶۲، الب ارسلان غلام خود، یغمای ترک را به باب فرستاد و او شهر و قلعه‌ی باب را به جنگ گشود. مغولان پس از فتح آذربایجان و اران، دربند شروان را فتح کردند، اما قلعه‌ای که امیر باب در آن پناه گرفته بود گشوده نشد. در ۶۱۹، شروانشاه رشید، امیر شروان و باب بود. او در جنگ با قپچاقها گریخت و آنان قلعه‌ی باب را تصرف کردند. شروانشاه رشید، پس از رفتن قپچاقها، قلعه‌ی باب را به دست آورد و باقیمانده ی آنان را کشت. وقتی خبر تصرف باب به قپچاقها رسید، به باب بازگشتند و رشید در جنگ با آنان کشته شد. ابوالفدا، از باب الابواب به نام باب الحدید نام می‌برد ظاهراً از قرن هشتم، نام‌های باب الابواب و باب الحدید به تدریج حذف شد و شهر، نام کهن خود، دربند را بازیافت. امروزه آثار دیوار و قلعه و بند باب الابواب هنوز در شهر دربند دیده می‌شود. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به لغت‌نامه‌ی دهخدا، ذیل واژگان باب‌الابواب و دربند)

ساختار دینی - مذهبی

مذاهب موجود در داغستان عبارتند از اسلام، مسیحیت، یهودیت، به غیر از روس‌ها و تعدادی اوکراینی و یهودی بقیه ساکنین داغستان مسلمان و عمدتاً سنی مذهب می‌باشند. اکثریت

داغستانی‌ها پیرو مکتب شافعی هستند و گروه‌های کوچک پراکنده‌ای از شیعیان نیز در داغستان در شهرهای ماه‌چ قلعه و دربند وجود دارند. «۸۸ درصد مردم داغستان پیرو مکتب شافعی می‌باشند، حدود ۴ درصد مسلمانان، شیعه هستند که غالباً منشأ آذربایجانی دارند. (گلی زواره، ۱۳۷۳، ۲۸۳)

فرقه‌های اسلامی در داغستان

در آذربایجان فرقه‌هایی مذهبی هم به شکل اقلیت‌هایی حضور دارند که از میان آنها دو فرقه‌ی بهائیت و وهابیت فعالیت منسجم تر و پر رنگتری دارند. فرقه‌ی بهائیت در قالب دو تشکل ثبت شده و قانونی فعالیت می‌کند. فرقه‌ی وهابیت هم که در منطقه‌ی قفقاز عموماً از نواحی داغستان و چچنستان تغذیه می‌شود، بیشتر در بین گروه‌های سنی حاشیه‌ای در آذربایجان نفوذ دارد. گفته می‌شود، وهابیون در آذربایجان از حمایت خاموش برخی سران آل سعود برخوردارند و با هدف تغییر ترکیب جمعیتی جمهوری آذربایجان - داغستان و مقابله با شیعیان در این کشور فعالیت دارند. حضور و فعالیت وهابی‌ها در جمهوری آذربایجان طی ده دوازده سال گذشته باعث درگیری و اختلاف نظر میان دو نهاد دینی این کشور؛ یعنی اداره‌ی روحانیت قفقاز و کمیته‌ی دولتی امور دینی - در زمان ریاست رافق علی اف بر این کمیته - شد. در حال حاضر گفته می‌شود تعداد سلفی‌های وهابی در آذربایجان، تقریباً ۵۰ هزار نفر است و آنها به چهار گروه خوارج امروز، جماعت هجرت، تکفیر و اخوان تقسیم می‌شوند.

تصوف در داغستان

تصوف یا صوفی‌گری در داغستان با سه طریقت نقشبندیه، شازیلی و قادری تعریف شده است. آوارها، دارگین‌ها، کومیک‌ها، لزگین‌ها، لاک‌ها و تباسران‌ها، بر اساس ملیت خود، از طریقت نقشبندیه پیروی می‌کنند. طریقت شازلی نیز بیشتر میان آوارها، و به مراتب کمتر در میان کومیک‌ها و دارگین‌ها گسترش یافته است. در حال حاضر در داغستان ۱۶ شیخ فعالیت می‌کنند (مصلائی، ص ۱۱۵) که چهار تن به طریقت شازلی، ۱۱ تن به طریقت نقشبندیه، و یک تن به

طریقت قادری تعلق دارد. آمار دقیقی از ترکیب این گروه‌ها، تعداد پیروان، ساختار و رهبران آنها در دست نیست. طریقت‌های صوفیه در قرن دهم میلادی در شمال قفقاز ظهور کرد و از قرن ۱۹ نفوذ فوق‌العاده‌ای یافت. همین شیوخ صوفی بودند که ۱۵ سال پیش با مبلغان بهایی عرب مخالفت کردند و خواستار منع قانونی تعلیمات آنها شدند. فقیهان شافعی در جامعه‌ی دارگین‌ها از موقعیت قدرت‌مندی برخوردارند.

صوفیان این نواحی که به عبارتی ۴۰ درصد جمعیت منطقه را تشکیل می‌دهند، بیشتر اهل تسنن و شافعی و به طریقت‌های نقشبندی و قادریه مربوط می‌شوند. (غنی، ص ۵۶۵) صوفیان، خانقاه‌ها و اماکنی مقدس با معماری ایرانی در کوهستان دارند و جالب است که این دسته از اهل سنت، به تشیع بسیار نزدیک اند. از نکات قابل توجه دیگر، واژگان فارسی در عبارات و اوراد مذهبی این صوفیان است. بیشتر پژوهش‌گران، صوفیان منطقه را بازمانده‌ی مسلمانان ایرانی می‌دانند که به صورت‌های گوناگونی چون طریقت‌های مذهب تشیع، مردم ناحیه را مسلمان می‌کردند. لذا می‌توان گفت آنها با زبان ایرانیان مسلمان شدند و هم اکنون بازمانده و یادگار آن زبان‌اند. هم از این روی است که بسیار ایران‌دوست و دوست‌دار تشیع‌اند.

شیعیان در داغستان

صوفیان در دوره‌ی رهبری شیخ جنید (۱۴۶۰/۸۶۵-۱۴۴۷/۸۵۲)، (امینی هروی، ص ۱۳) و شیخ حیدر (۱۴۶۰/۸۶۵-۱۴۸۸/۸۹۶) (نوائی، ص ۶۱) رسماً مبارزه سیاسی خود را بر مبنای طریقت آغاز کردند. در این زمان با اینکه اردبیل، ابتدا تحت حاکمیت قراقویونلوها و سپس آق قویونلوها بود، شیخ صفوی حاکمیت اردبیل و اطراف آن را به دست گرفت. (حسین اف، ص ۱۰۴)

در سال ۱۴۴۹/۸۵۳، جهانشاه از طایفه‌ی قره قویونلو، شیخ جنید را از اردبیل بیرون راند. وی بعد از هفت سال یعنی در سال ۱۴۵۶م. با بیست هزار مرید و طرفدار پیش اوزون حسن رفت. اوزون حسن خواهر خود را به ازدواج جنید در آورد. اما اوزون حسن، با اینکار متفقی جدید و قوی یافت و آرزو داشت از این طریق در جنگ علیه جهانشاه قراقویونلو، از کمک‌های جنید استفاده نماید. (قلی یف، ۳/ ۹۰)

در سال ۱۴۵۹م. شیخ جنید به چرکسیا حمله کرد. اما برای طی کردن زمستان، به اطراف قراباغ که گرمتر از چرکسیا بود وارد شد. او برای دومین بار می‌خواست به داغستان حمله کند که در راه فتح عظیم در درگیری میان فرخ یسار، کشته شد. (سیوری، ص ۱۶) ماندن او در قره باغ را می‌توان نشانه‌ای از شیعه بودن مردم و نیز امنیت آن منطقه دانست. هم‌چنین اینکه نخستین شیعیان قفقاز اهل این خطه بودند.

بعد از مرگ شاه جنید، فرزند او یعنی شیخ حیدر، با دختر اوزون حسن وصلت می‌کند و در نهایت به کمک آق قویونلوها، به اردبیل می‌آید و رهبری طریقت شیعی صفوی را به عهده می‌گیرد. شیخ حیدر از حضور اهالی روستاییان تالش و صوفیان سیاه کوه و افراد شاملو با خبر می‌شود و مبلغانی برای آنها اعزام می‌کند تا مردم از ایده‌های شاه حیدر آگاهی یابند. نکته مهم اینجاست که قبل از ظهور صفویان به عنوان شیعیان اثنی عشری، گروهی از شیعیان علوی در این مناطق سکنا داشتند. (حسین اف، ص ۱۰۵)

شاه اسماعیل فرزند شاه حیدر، کم‌کم در تمامی قسمت‌های ایران (بجز: بین النهرین، خراسان، ارمنستان کنونی) طرفدارانی یافت و با پرچم امام حسین (ع)، با شعار عدالت اجتماعی به پا خاست. در سال ۱۵۰۱م. بین او و الوند در منطقه شرور جنگی روی داد و الوند مغلوب شد. شاه اسماعیل در پاییز همان سال، به تبریز رفت و نخست، خطبه‌ای در مسجد جامع تبریز ایراد کرد. پس از آن به نام و نشان وی سکه زدند. (قلی یف، ص ۱۷۳-۱۷۴) با این حساب می‌توان گفت سلسله‌ی صفوی در سال ۹۰۷ ه.ق/۱۵۰۱م. رسماً تاسیس شد و اسماعیل بن حیدر بن جنید صفوی، بعد از رسیدن به حکومت، مذهب شیعه‌ی امامیه را رسمی و حکومت شیعی را اعلام کرد. تقریباً ۹۵ درصد از شیعیان داغستان آذری‌اند (<http://lawru.info/base۸۹/part۷/d۸۹ru۷۳۶۴.htm>) با این حال، غالب آنان ایرانی تبار به شمار می‌روند. هم‌اکنون از شیعیان داغستان، حدود دویست هزار نفر در شهر دربند، چهار هزار نفر در ماخاچ کالا، سه هزار نفر در منطقه‌ی دربند و یک هزار و پانصد نفر در منطقه کیزلیار زندگی می‌کنند.

بعد از رسمیت مذهب تشیع در سلسله‌ی صفویه‌ی ایران، داغستان بخشی از قلمرو جهان تشیع

شد و بسیاری از بومیان جنوب داغستان که پیرو مکتب اثنی عشری یا به اصطلاح جعفری بودند (شهرستانی، ج ۱، ص ۱۷۳)، تحت تأثیر شیعیان ایران قرار گرفتند. بعد از ظهور کمونیسم و ترویج افکار ملحدانه در روسیه، مردم این منطقه نیز تحت تأثیر هجمه‌های این تفکر، از مذهب تشیع دور شدند.

در دوره‌ی سلطه‌ی کمونیسم، در این دیار با هرگونه گرایش دینی به شدت مخالفت شده و شخصیت‌هایی که دغدغه‌ی دینی داشتند، سرکوب می‌شدند. شیعیان نیز در این دوران، در رکود مذهبی و انزوا قرار داشتند و جلوه‌ها و نهادهای مذهبی - شیعی ایشان توسط گروه‌های حزب کمونیست نابود می‌شد و یا به کلی تغییر کاربری داده می‌شدند.

در سال ۱۹۹۲ از یک سو، فروپاشی شوروی و نبود حکومت مقتدر و یکپارچه و از سوی دیگر آغاز جنگ‌های درونی در روسیه، باعث آزادی مذهبی در این منطقه شد. شیعیان نیز در این فرصت فرصت خودنمایی یافتند و شهر دربند (در داغستان) پایگاه شیعیان روسیه شد. شخصیت‌های بزرگی مانند آخوند ملا آقا بن عابد بن رمضان، علی بن زاهد شیروانی و محمد تقی قمری دربندی و سید حسین بادکوبه‌ای از دل این دیار برخاستند. شناسایی قبر پدر و پدربزرگ شاه اسماعیل (که اولین بنیان‌گذار سلسله شیعی در ایران است) در این منطقه، اهمیت این خطه‌ی شیعی را بیش از پیش تقویت کرده است.

شیعیان در سال‌های حکومت کمونیستی آموزه‌های مذهبی خود را به صورت سینه به سینه انتقال داده و نگه داشتند. در مورد شیعیان و پیروان اهل بیت (ع) در داغستان باید متذکر شد که اکثر مردم آن، مقلد آیت‌الله فاضل لنکرانی^۱ (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای^۲ هستند که برخی از آثارشان

^۱ محمد موحدی معروف به فاضل لنکرانی، از مراجع تقلید شیعه بود. پدرش شیخ فاضل لنکرانی اهل شهر لنکران در جمهوری آذربایجان کنونی بود. شاید بهمین دلیل باشد، که بین شیعیان آذری در روسیه و آذربایجان شهرت دارند.

^۲ سید علی خامنه‌ای از مراجع تقلید شیعیان و سومین رئیس جمهور ایران از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ بود. او طبق قانون رئیس حکومت، فرمانده کل نیروهای مسلح، و برترین مقام کشور رهبر کنونی و دومین ولی فقیه در جمهوری اسلامی ایران است.

با ترجمه‌ی روسی در اختیار مقلدان و محدثان قرار گرفته است. (جعفریان، ص ۶۴۶-۶۴۵) صوفیان داغستان به اهل بیت (ع) احترام و علاقه‌ی خاصی دارند (سایت تابناک بخش بین الملل کد خبر: ۴۵۰۷۷، داغستان، دیار آشنای مسلمانان) و نفوذ احادیث و دعاهای شیعه در میان آنها دیده می‌شود. به طور کلی صوفیان این خطه بیشتر به شیعیان نزدیک بودند تا اینکه پای وهابیت به آنجا کشیده شد.

نزدیکی تصوّف به مذهب تشیع باعث نزدیکی مذاهب گوناگون اسلام در قفقاز شمالی به خصوص داغستان گردیده است؛ به طوری که نمی‌توان بین شافعیان آن دیار با شیعیان تفاوتی آن چنانی قائل شد. (بارتالد، ص ۱۲۲) به هر حال شیعیان جمهوری داغستان بیشتر در شهر «دربند» و روستای «مسکین‌جا» حضور دارند که کاملاً پای‌بند شریعت‌اند. از نظر قومی، شیعیان روسیه غالباً آذری و بعضاً لزگی هستند. تا زمان حکومت شوروی، شیعیان مراسم عاشورا را با مشکلات، در خانه‌های خود برگزار می‌کردند ولی بعد از فروپاشی شوروی این مراسم آزادانه‌تر برگزار می‌شود. (گلی حسن، ماه محرم در جمهوری‌های خود مختار، سایت خبری تحلیلی تابناک، ۱۳۸۸)

در حال حاضر، حوزه‌های فعال روسیه مختص به اهل تسنن است و فعالیت وهابیون، گسترده‌تر از دیگر جنبش‌هاست. شیعیان به علت پراکندگی و نبود تشکیلات واحد و منسجم، فاقد حوزه‌های علمیه هستند. علمای شیعه به طور غیرعلنی در منازل خود و در صورت امکان در مساجد، افراد را در سطح بسیار پایین به عنوان قرآن‌خوان مجالس ترحیم، تربیت می‌کنند و جوانان علاقه‌مند به تحصیل علوم دینی، مجبورند به کشورهای اطراف از جمله ایران روی آورند. تا به حال در حدود ۱۰۰۰ نفر اعم از شیعه و سنی از کل مناطق روسیه و قفقاز شمالی، در مراکز دینی ایران پرونده‌ی پذیرش داشته‌اند که به دلایل متعدد، اکثر این تشنگان معارف، از تحصیل انصراف داده و به مناطق خود بازگشته‌اند.

زبان شیعیان داغستان

در جمهوری داغستان، زبان ترکی آذربایجانی یکی از زبان‌های رسمی مصوب و قانونی مجلس روسیه در این منطقه است. مجلات و روزنامه‌های بسیاری نظیر "دربند" و "وطن" در داغستان

به زبان ترکی آذربایجانی منتشر می‌شود. در ۷۲ مدرسه دولتی جمهوری داغستان؛ زبان ترکی آذربایجانی به عنوان زبان دوم، در کنار زبان روسی، به مردمان آذربایجانی داغستان آموزش داده می‌شود. از سال ۱۹۰۴ میلادی تئاتر فولکوریک آذربایجانی در دریند بنیان‌گذاری شده‌است. در خانه‌ی فرهنگ و رادیو و تلویزیون داغستان، برنامه‌ها به زبان ترکی آذربایجانی نیز پخش و اجرا می‌شود.

اقتصاد شیعیان داغستان

درآمد جمعیت داغستان برای کل سال ۲۰۱۵ به مبلغ ۹۲۹ میلیارد و ۹۶۵ میلیون و ۳۰۰ هزار روبل توسط وزارت اقتصاد منطقه تخمین زده شده است. وزارت اقتصاد و توسعه‌ی منطقه‌ی داغستان گفت: «این رقم، نسبت به سال ۲۰۱۴، بیش از ۹۴ میلیارد روبل معادل ۱۱.۳٪ بیشتر است». (وزارت اقتصادی و دارای فدراسیون روسیه - نشر ۱۰ ژوئن سال ۲۰۱۵)

درآمد ساختاری جمعیت بیش از ۱۳٪ از دستمزد است که ۲ برابر کمتر از منطقه استاوروپول است. درآمد حاصل از فعالیت‌های کسب و کار در همان زمان، بیشتر از مناطق همسایه (دیگر خود مختارهای روسیه) ۲۹.۸٪ در مقابل ۱۵٪ است. شاخص رشد درآمد جمعیت داغستان در سال ۲۰۱۵ عدد ۱۱۱.۳ درصد خواهد رسید که ۲.۷ درصد بالاتر از برآوردهای سال ۲۰۱۴ یعنی ۱۰۸.۶ درصد است. از جمله نرخ رشد درآمد واقعی قابل تصرف ۱۰۶.۸ در صد از سال قبلی خواهد بود.

درآمد سرانه برای هر ماه ۲۵.۹۰ هزار روبل پیش بینی شده، که ۱۳۰۰ روبل بیشتر از منطقه استاوروپول (که در حدود ۲۴.۶ هزار روبل) است.

منابع عمده داغستان نفت، گاز طبیعی و زغال سنگ است. مردم داغستان انگور پروران مشهوری هستند. (The Peoples of Dagestan. Lalkia.net. Retrieved September ۲۰۰۶ (in Russian)) برخی از آنان با تبدیل این میوه ی پاک به شراب امرار معاش می‌کنند. (۵۰۰۰ Дербенту ۷۴-۷۳. лет ۱۹۸۹ г. Москва, с. -) لازم به ذکر است در زمان اتحاد جماهیر شوروی و بنا به سیاست‌ها و طرحهای توسعه‌ای دولت مرکزی، در این سرزمین کارخانه‌های بزرگ مانند: شیره انگور و شراب سازی، شیشه سازی،

مصالح ساختمان سازی، صنایع قند و شکر، تولیدی لبنیات و... ساخته شدند. (همان، ص ۶۶-۱۱۲). منبع اصلی درآمد برخی از عشایر بومی، پرورش گوسفند و اسب است.

http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/013/13_magomedkh_anov.pdf. از عوامل مهم اقتصادی منطقه، می‌توان به دامداری و کشاورزی اشاره کرد. داغستان را می‌توان در صنعت گردشگری دارای نقشی تعیین کننده بین کشورهای این منطقه دانست. زیرا دولت از این حوزه درآمد کسب می‌کند. همچنین از صنایع دستی آن خاتم کاری، فرش و گلیم بافی قابل ذکر است.

آذری‌های داغستان که اغلب شیعه اند به قالی‌بافی نیز مشغول هستند و همچنین تولید و ساخت جواهرات و ظروف مسی نیز در بین‌شان رواج دارد. روستائینان آذری داغستان نیز اغلب به شغل کشاورزی مشغول اند. به طور کلی، آذربایجانی‌ها در بخش کشاورزی، دامداری و دامپروری فعالیت می‌کنند.

شیوه‌های ترویج تشیع در داغستان توسط حکومت صفوی

یکی از مهمترین تحولاتی که با تاسیس دولت صفویه رخ داد، اعلام و آشکار کردن نظام شیعه‌ی اثنی عشری توسط حکومت است. بر این اساس، دولت، طبیعتاً برای گسترش فعالیت‌های تشیع در مناطق ایران مخصوصاً داغستان قفقاز اقدام می‌کرد. تشیع در این سرزمین‌ها، با شیوه‌های زیر گسترش یافته است:

۱. شیوه فرهنگی

فتح قلوب مردم از خصایص اسلام ناب محمدی (ص) و اهل البیت (ع) است. برخلاف گفته‌های دشمنان اسلام، تشیع با تکیه به شمشیر در سرزمین قفقاز ترویج نشد. چنانچه قبلاً گفته شد، مردم منطقه پیشاپیش با تشیع آشنایی داشته و امامزاده‌ها و سادات را عاشقانه در این سرزمین‌ها جای دادند. در اشعارشان به مدح امامان معصوم (ع) می‌پرداختند. صفویان قطعاً تشیع را به داغستان یا قفقاز نبردند، بلکه برای ترویج آن در این منطقه کوشش کردند.

صفویان با برخی اقدامات فرهنگی، توانستند مردم را بیشتر با مکتب اهل البیت (ع) آشنا کنند و آنها نیز مجذوب این مکتب شده و با جدیت این مذهب را پذیرفتند. از همین روست که با وجود گذشت سه قرن، همچنان بیشتر مردم منطقه شیعه اثنی عشری هستند و در دوران کمونیزم نیز این اعتقادات به صورت سینه به سینه منتقل شد.

فرهنگ سازی شیعی در منطقه به چند شیوه وارد قلب مردم شد؛ مهمترین کار در این زمینه، ایجاد منصب صدارت^۱ در این مناطق بود. (سیوری، ص ۲۹) ساخت مساجد در سراسر این مناطق گسترش یافت و به ایجاد و تعمیر آرامگاه امامزادگان و زیارتگاه ها اهمیت داده شد. به شعرای مکتب اهل البیت قبل از صفویه، در این منطقه توجه بیشتری صورت گرفت و در انتشار آن کوشیده شد. شعرای جدید مکتب اهل البیت (ع) در قفقاز شناسایی شد و دولت صفوی از آنها مادی و معنوی حمایت کرد.

علمای مذهبی شیعه در قفقاز پدیدار شدند و آثارشان منتشر شد و مقتل‌هایی به زبان ترکی محلی (آذری یا ترکمنی) نوشته یا از عربی به این زبان ها ترجمه شد. مدارس و مکاتبی تازه ساخته شد که آموزه‌های شیعی در آنجا ها آموخته می‌شد. هم چنین کتابخانه‌ها در سراسر قفقاز جنوبی رونق یافتند و آموزش زبان آذری و ترکی محلی گسترش یافت. البته همه‌ی این شیوه‌ها شدت و ضعف داشت، زیرا به قدرت "صدارت" های این مناطق بستگی داشت.

۲. شیوه اقتصادی

برنامه‌ی اقتصادی قفقاز نیز برای پیشبرد اهداف صفویه در این مکان مهم بود. با توجه به ایجاد حکومت شیعی در قفقاز (هم شمالی هم جنوب)، اقتصاد این سرزمین نیز رو به گسترش گذاشت. بررسی ابعاد همه جانبه‌ی آن از حوصله‌ی پژوهش حاضر خارج است.^۲ از مواردی که نقش کلیدی در ترویج اقتصاد شیعی در سرتاسر قفقاز داشت، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

حاکمان شیعی در دریافت مالیات از مردم سخت‌گیری نمی‌کردند و در بعضی اوقات مالیات کاملاً

^۱ لازم به ذکر است که این منصب تنها بین سادات حسینی و شیعیان ناب توسط شاهان اسماعیلی، انتصاب می‌شدند.

^۲ اینجا صرفاً برخی از نکاتی که در بعد اقتصادی نقش کلیدی داشتند را برمی‌شماریم.

لغو می‌شد. حکومت شیعی، در جهت آبادانی کشور با ساخت کاروان سراها، پل‌های عبور از مناطق صعب‌العبور، حمام‌های عمومی و دیگر اقداماتی از این قبیل، سعی می‌کردند زندگی راحتی برای مردم فراهم کنند. هم‌چنین در سراسر مناطق قفقاز ضراب‌خانه‌ها فعالیت می‌کردند که سکه‌هایی با شعار مذهبی ضرب می‌کردند.

حکومت صفوی همواره می‌کوشید تا منطقه‌ی قفقاز و بخصوص داغستان را تحت حاکمیت خود قرار دهد زیرا پیروزی در صحنه‌ی سیاسی قفقاز امر مهمی برای آنها تلقی می‌شد. چرا که بدین وسیله می‌توانستند موانع بزرگی را که دولت‌های محلی در گسترش شیعه ایجاد می‌کردند درهم بشکنند. بنابراین با الحاق این سرزمین‌های وسیع به قلمرو جهان تشیع (صفویه)، مانع فوق‌را کاملاً محو کرده و از سد آن عبور کردند. سپس راه را برای فعالیت دینی و ترویج مذهب امام علی (ع)، مهیا کردند. با اعزام مبلغان شیعه، مردم را از سیاست‌ها و اهداف سلسله صفوی و رویدادهای جهان اسلام مطلع می‌ساختند. هم‌چنین حاکم محلی را، با آگاهی شاهان صفوی و تأیید ایشان انتخاب می‌کردند. (برای اطلاعات بیشتر ر. ک: چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان، تیمور مناف اوغلی موسوی، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، سال ۱۳۸۶). معمولاً این حاکمان از بین شیعیان خالص انتخاب می‌شدند. پس از گذشت زمان، در ولایت‌های صفوی، بیگلریک‌ها حاکم شدند. روش اداره‌ی سیاسی آنها به صفویان کمک کرد تا تشیع، در سرتاسر قفقاز سریع‌تر منتشر شود. این پیروزی‌ها (اقتدار سیاسی) یکی پس از دیگری، راه‌های جدید سیاسی برای ترویج تشیع را هموار کردند. (مفتون حسین اف، ص ۱۱۰)

سیستم آموزشی اسلامی در داغستان

در داغستان پس از نفوذ اعراب، تعلیمات دینی، نقش خیلی پررنگی یافت. (آیتبیروف، "گسترش اسلام در داغستان" خاطرات یادداشت‌ها، سال ۱۹۸۸، شماره ۱۵) در قرن‌های ۱۸-۱۹ میلادی در این خطه، یک سیستم تعلیمات اسلامی ایجاد شد که در رابطه با تحركات دیگر ادیان، بسیار موفق بود. افرادی که در این سیستم تحصیلات خود را ادامه دادند، در ادامه توانستند نه تنها در

منطقه بلکه در سایر کشورها، مناصب و پست‌های بالایی را کسب کنند. اکثر جامعه‌ی داغستان در آن دوره، راضی و همراه با این نوع سیستم تعلیمات بودند.

در ابتدای قرن بیستم تعلیمات اسلامی مشخصاً دچار ضعف شد. (وبسایت رسمی ریاست جمهور فدراسیون روسیه - قفقاز و تعلیمات دینی اسلامی) جامعه خواهان تغییر یا اصلاح این سیستم ناکارآمد تحصیلی شد. (دیگایف، ص ۱۶) در این زمان بود که ایده‌ی جدید گرایان (جدیدیزم) نتوانست فضا را با خود همراه سازد. پس از خاتمه‌ی حکومت شوراهای، سیستم آموزش اسلامی (در قرن بیستم) اقبال خودنمایی پیدا کرد. (شیوچنکا و تیکوشوا، ص ۱۶) اما پیاده سازی این نظام آموزشی با مشکلاتی خاص همراه بود. سیستم می‌خواست همان تعلیمات آموزشی را استفاده کند که در ابتدای قرن ۲۰ مورد استفاده بود. اما متأسفانه، نتوانست نفوذ خود را در بین سیستم حفظ کند، زیرا روش‌های سنتی قدیمی که عامل عقب ماندگی جامعه بود، برطرف نشده بود. (مرکز مبارزه با افراطی‌گرایی دینی، قازان، سال ۲۰۱۴، ص ۳) حتی دانشگاه‌های اسلامی که در دهه- ۹۰ میلادی ایجاد شدند در سطح مدارس ابتدایی بودند. تحرکات سلفی‌گری وهابی‌های داغستان، مشکل اصلی در منطقه‌ی داغستان بود که مردم با آن دست و پنجه نرم می‌کردند. آنها سیستم تعلیمات دینی را به روش سلف برگزیدند. این نگرش باعث محدود ساختن آنها شد. ایجاد منطقه‌ی اسلامی (قفقاز) سریعاً به عنوان تهدید امنیتی منطقه قلمداد گشت. (وبسایت رسمی ریاست جمهور فدراسیون روسیه - قفقاز و تعلیمات دینی اسلامی) این بهانه‌ای شد تا حکومت مرکزی به طور مسلحانه وارد عرصه‌ی دین ستیزی شود. تمامی مؤسسات خارجی آموزشی دینی، در واقع با هدف بهره برداری از سناریوی ایجاد حکومت امارات قفقاز اسلامی، بر روی پتانسیل مردم این منطقه‌ی کوه نشین سرمایه گذاری شدند. این عامل خود به خود، باعث تخریب فکری و فرهنگی جامعه و به تبع آن، باعث مغفول ماندن آن سیستم (آموزشی) شد.

اداره روحانیت مسلمانان قفقاز

اداره‌ی مسلمانان قفقاز یک سازمان دینی و مذهبی در منطقه‌ی قفقاز است که وظیفه‌ی حمایت و سازماندهی کلیه مسلمانان (شیعه و سنی) منطقه قفقاز جنوبی و شمالی را برعهده دارد. مرکزیت

این اداره، در باکو قرار دارد، اما در گرجستان، روسیه و مناطق خود مختاری چون چچن، داغستان، قره چای، اینگوشیا، کاربادینو و بالکاریا هم نمایندگی هایی دارد. رئیس این نهاد هر پنج سال یکبار انتخاب می شود، رئیس کنونی اداره الله شکورپاشازاده است که از ۱۹۸۰ میلادی این مسئولیت را برعهده دارد. (Глава Управления мусульман Кавказа отмечает ۶۰-летний юбилей, Агентство Международной информации TREND (۲۶ августа ۲۰۰۹) وی زاده شهر لنکران جمهوری آذربایجان است و تحصیلات خود را در شهر بخارای ازبکستان به پایان رساند. (Русская линия / Новости / На воре и шапка горит

وی بالاترین مقام قانونی دینی که وظیفه سازماندهی، حمایت و فتوا دادن به کلیه مسلمانان شیعه و سنی کشورهای قفقاز شامل قفقاز جنوبی، قفقاز شمالی، روسیه، گرجستان و مناطق خودمختار روسیه نظیر چچن، داغستان، قره چای و چرکس، کاباردینو-بالکاریا، آدیغیه، اینگوشتیا می باشد.

مرکز اداره ی روحانیت قفقاز، توسط روس ها و با هدف کنترل گرایش های دینی مسلمانان و دولتی و حکومتی کردن دین اسلام به وجود آمد. با این حال این تشکل هر گاه می توانست رفتارهایی مستقل و مبتنی بر احیاء دینی از خود بروز می داد. این تشکل، مؤسسه هایی را در سرتاسر قفقاز به خود اختصاص داده است. بسیاری بر این باورند که رئیس این اداره فردی وابسته به روسیه و حتی عضو اداره اطلاعات و امنیت این کشور - ک. گ. ب می باشد. با وجود این مخالفتها با شیخ الاسلام پاشازاده، برخی از سیاستمداران آذری وی را عامل ثبات و امنیت در جمهوری آذربایجان می دانند.

این اداره در سال های ابتدایی بعد از استقلال کشور فعالیت های دینی خود را گسترش داد و روزنامه سلام را منتشر کرد که بعد از اندک زمانی انتشار آن متوقف شد. «به موجب سنت رایج، شیخ الاسلام شیعه و معاون مفتی وی سنی است». (عبدالوهاب، به نقل از www.azararan.ir/fa تاریخ دسترسی ۲۵ اردیبهشت ۱۳۹۴ شمسی) بر اساس اساسنامه ی اداره ی دینی مسلمانان قفقاز شیخ الاسلام از طرف اعضای شورای قاضیان که نمایندگان گروه

های دینی هستند انتخاب می‌گردد. اداره‌ی دینی از نظر مالی مستقل از دولت است. قسمت اعظم درآمد آن از صندوق نذورات مساجد و زیارتگاه‌ها تامین می‌گردد. بخش‌های مختلف و کمک‌های مؤسسات خیریه نیز، این اداره‌ی دینی را تامین مالی می‌کند. هیئت تفتیش اداره‌ی دینی، بر هزینه و مخارج کارکنان مساجد و نهادهای دینی، نظارت می‌کند (نظامنامه اداره‌ی روحانی مسلمانان قفقاز، ماده‌ی ۷). همه‌ی کارکنان مساجد، پیرها و زیارتگاه‌ها (امام و روحانیون) وابسته به اداره‌ی دینی هستند و مسئول برگزاری عبادات و مراسم می‌باشند. مراسمی مانند نکاح، طلاق، نام‌گذاری و هم‌چنین مراسم دفن و کفن توسط قاضیان، آخوندها و امامان به جا آورده می‌شود (ماده ۹-۱۰ نظامنامه). همچنین اداره دینی مسئول آموزش و تعلیمات دینی است. گشایش مدارس دینی، دوره‌های آموزش قرآن مجید و نهادهای آموزش عالی دین و اعزام دانشجویان مستعد به دانشگاه‌های مختلف کشورهای اسلامی، در حیطه کاری این نهاد است.

منابع و مأخذ

- (۱) امری شیخ سعیدف، "گسترش اسلام در داغستان"، مخچقلعه، داگوچپدگیز، سال ۱۹۹۰.
- (۲) امیر صدرالدین ابراهیم امینی هروی، فتوحات شاهی، محقق و مصحح: محمد رضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳.
- (۳) تاشتان عبدالوهاب، تحولات اجتماعی - فرهنگی در آذربایجان، دین و احیای دینی، ترجمه: جلیل یعقوب زاده ی فرد، به نقل از www.azararan.ir/fa تاریخ دسترسی ۲۵ اردیبهشت ۱۳۹۴ شمسی.
- (۴) تیمور آیتبیروف، "گسترش اسلام در داغستان" خاطرات یادداشتها، سال ۱۹۸۸، شماره ۱۵
- (۵) تیمور مناف اوغلی، چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، سال ۱۳۸۶.
- (۶) جعفریان، رسول، اطلس شیعه، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷
- (۷) دهخدا، علی اکبر، لغتنامه ی دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ: روزنه، ۱۳۷۷
- (۸) الشهرستانی، محمدبن عبدالکریم، الملل والنحل: ناشر: دارالمعرفه - بیروت، بیتا.
- (۹) شیوچنکا کیریل، تاریخ و تمدن اسلامی در قفقاز شمالی، تهران، ارسطو، ۱۳۸۹
- (۱۰) طبری، محمد بن جریر. تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک). ترجمه ابوالقاسم پاینده. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲، چاپ دوم انتشارات اساطیر، ۱۳۶۵
- (۱۱) طبری، تاریخ طبری، چاپ دارالمعارف مصر.
- (۱۲) عبد الحسین نوائی، اسناد و مکاتبات تاریخی از امیر تیمور تا شاه اسماعیل، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، بی تا
- (۱۳) قاسم غنی، بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، تهران: مطبعه بانک ملی ایران، ۱۳۲۱

۱۴) قلی یف، علی اوسط، تاریخ آذربایجان - از پیدایی انسان تا رسایی فتودالیسم، تبریز، انتشارات یاران، ۱۳۸۸.

۱۵) مرکز مبارزه با افراطی گرائی دینی، قازان، سال ۲۰۱۴.

۱۶) مصلاهی، علی اکبر، نقدی بر مثنوی، بی جا، نشر انصاریان، سال ۱۳۸۲.

۱۷) مفتون حسین اف، پایان نامه ارشد، گسترش تشیع در قفقاز در عصر صفویه، تابستان ۱۳۹۲.

۱۸) مولوتاف روفات رخمتولایویچ، کتاب "اسلام" مخچقلعه، داگوچیدگیز، ۱۸۶۰

۱۹) واسیلی بارتالد، "غایه های تاریخی ایران"؛ چاپ تاشکند سال ۱۹۲۶.

۲۰) ولادیمیر دیگایف، رینات ابراگیمف. قفقاز شمالی، نتایج بعد از فروپاشی شوروی چگونه مدیر در جریان است، سال ۲۰۰۶.

۲۱) شیخ سعیدف امری، اسلام در قرون وسطی داغستان "مخچقلعه، داگوچیدگیز ۱۹۶۹

۲۲) معین، محمد، فرهنگ لغت معین، تهران، انتشارات امیر کبیر، سال ۱۳۵۰

منابع روسی و لاتین

- ۱) Русская линия / Новости / На воре и шапка горит
- ۲) Глава Управления мусульман Кавказа отмечает ۶۰-летний юбилей, Агентство Международной информации TREND (۲۶ августа ۲۰۰۹).
- ۳) Дербенту ۵۰۰۰ лет - ۱۹۸۹ г. Москва.
- ۴) The Peoples of Dagestan. Lokia.net. Retrieved ۱۵ September ۲۰۰۶ (in Russian)
- ۵) Абу Мухаммад Ахмад Ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний
- ۶) ۲۰۱۲ Survey Maps. "Ogonek", № ۳۴ (۵۲۴۳), ۲۷/۰۸/۲۰۱۲.

Retrieved ۲۴-۰۹-۲۰۱۲.

وب سایتها

۱. <http://lawru.info/base۸۹/part۷/d۸۹ru۷۳۶۴.htm>